Marek Pondel

MAKROEKONOMICZNE UWARUNKOWANIA WIEJSKIEGO RYNKU PRACY

Wstęp

Warunki makroekonomiczne na ogół nie wpływały korzystnie na zmiany na wiejskim rynku pracy[1]. Charakteryzował się on dużą wrażliwością na zmiany czynników makroekonomicznych, co stało się szczególnie widoczne w latach 1997–2001 roku, kiedy to nastąpiło pogorszenie wskaźników ekonomicznych w gospodarce narodowej i w efekcie również warunków gospodarowania w rolnictwie, a co za tym idzie – także warunków na rynku pracy. Do pozytywnego oddziaływania gospodarki na rolnictwo istotna jest przede wszystkim stabilność gospodarcza, umożliwiająca kumulację pozytywnych trendów w dłuższym czasie. Zrównoważony rozwój rolnictwa powinien charakteryzować się zmianami proporcjonalnymi i dynamicznymi, podobnie jak otoczenie, dlatego też czynniki makroekonomiczne oddziałujące na wiejski rynek pracy muszą być stabilne i posiadać charakter długofalowy.

Kluczowym problemem polskiej wsi jest potrzeba zmniejszenia liczby osób pracujących w rolnictwie na rzecz jej wzrostu w działach nierolniczych. Zmiany

---

[1] Por. A. W o ś, *Makroekonomiczne uwarunkowania rozwoju sektora żywnościowego*, w: *Analiza produkcyjno-ekonomiczna sytuacji rolnictwa i gospodarki żywnościowej w 2001 r.*, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Warszawa 2002, s. 9.

w tym kierunku występowały niemal nieprzerwanie, chociaż w bardzo wolnym tempie. Znaczny spadek zatrudnienia poza rolnictwem oraz w sektorze uspołecznionym rolnictwa, który wystąpił w pierwszych latach transformacji, spowodował pojawienie się masowego bezrobocia oraz wzrost bezrobocia ukrytego w rodzinnych gospodarstwach rolnych.

W każdym kraju rynek pracy znajduje się pod silnym wpływem sytuacji na wewnętrznych i międzynarodowych rynkach produktów, reagując na zmiany popytu na dobra i usługi, zmiany technik i technologii wytwarzania. W spotykanym współcześnie modelu gospodarki rynkowej można wyodrębnić dwa jego podstawowe typy z punktu widzenia roli państwa. Pierwszy typ to model gospodarki wspierany przez interwencjonizm państwowy. Zarządzanie gospodarką w tym systemie realizowane jest głównie za pomocą środków pośredniego sterowania (parametrów finansowych i innych), które uzupełniają i usprawniają mechanizm rynkowy. Drugim jest model gospodarki rynkowej, który eliminuje interwencjonizm państwa[2]. Zwany jest on również „samoregulacyjną gospodarką rynkową". W obu modelach nie podważa się jednak działania mechanizmów rynkowych, istotną różnicą jest postrzeganie roli państwa. W polityce rolnej musimy się liczyć z trwałym współistnieniem liberalizmu i interwencjonizmu państwa, które są ze sobą sprzeczne, a konsensus na gruncie „filozoficznym" nie jest tu możliwy. Cytując A. Wosia, mamy tu do czynienia ze swoistym wahadłem – w pewnych okresach dominują tendencje liberalne, w innych protekcjonistyczne.

Globalna chłonność gospodarki na zatrudnienie jest wypadkową decyzji pojedynczych pracodawców, podejmujących je pod wpływem układu zmiennych na rynkach produktów oraz stosowanych środków polityki gospodarczej. Potrzeby wynikające z procesu transformacji systemowej i charakteru nierównowagi występujące w polskiej gospodarce wyznaczyły charakter tych ostatnich. Nastawione były one przede wszystkim na hamowanie inflacji, ograniczanie deficytu budżetowego oraz wymuszanie efektywności gospodarowania[3]. Okres transformacji systemowej i związane z tym nowe regulacje makroekonomiczne kształtują całkowicie nowe otoczenie rolnictwa, a co za tym idzie także rynku pracy na wsi. Rolnictwo jako układ otwarty – wchłania zmiany i stosunkowo szybko stało się elementem nowych struktur gospodarczych. Potwierdza to tezę, że koniunktura rolnicza w decydującym stopniu zależy od ogólnej koniunktury gospodarczej[4].

[2] *Rynek pracy w wybranych krajach. Metody przeciwdziałania bezrobociu*, red. E. Kryńska, Studia i Monografie, Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa 1999, s. 16.

[3] E. Kryńska, E. Kwiatkowski, H. Zarychta, *Polityka państwa na rynku pracy w Polsce w latach dziewięćdziesiątych*, Raport IPiSS, Zeszyt 12, Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa 1998, s. 47.

[4] A. Woś, *Ustrojowe podstawy transformacji sektora żywnościowego*, w: *Rolnictwo polskie w okresie transformacji systemowej*, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Warszawa 1998, s. 4.

Przykładem takiej zależności jest realizowana polityka podatkowa. W pierwszym okresie transformacji wpłynęła ona na sytuację na rynku pracy w sposób jednoznacznie negatywny. W wyniku zastosowanych rozwiązań doszło do znacznego wzrostu kosztów produkcji (w tym kosztów pracy), obniżających konkurencyjność podmiotów gospodarczych i wywołujących masowe redukcje zatrudnienia.

Rozwiązaniem mającym zdecydowanie negatywny wpływ na rynek pracy była polityka pieniężno-kredytowa. Zmiana stóp oprocentowania kredytów miała charakter malejący, ale z utrzymaniem zasady dodatniej stopy oprocentowania, czyli wyższej niż wskaźnik inflacji w skali danego roku. Spowodowany tym wzrost kosztów produkcji obniżył skłonność do inwestowania i zmniejszył popyt na pracę. Innymi elementami oddziaływań makroekonomicznych jest również polityka kursowa, czy tez polityka cenowo-dochodowa. Wzrost cen surowców, paliw i energii – obniżenie dochodów realnych ludności, a przez to popytu konsumpcyjnego – miał swoje implikacje dla zapotrzebowania na pracę.

W opracowaniu podjęto próbę prezentacji wpływu głównych czynników makroekonomicznych na charakter i tendencje zmian na wiejskim rynku pracy w okresie przemian strukturalnych. Ze względu na mnogość makroekonomicznych parametrów opisujących stan gospodarki oparto się na podstawowych czynnikach, mających wymierny wpływ na sytuację na wiejskim rynku pracy.

1. Koniunktura gospodarcza kraju

Zmiany sytuacji gospodarczej kraju mają swoje odzwierciedlenie w kształtowaniu się wielu mierników ekonomicznych. Do ważniejszych z nich można zaliczyć: produkt krajowy brutto, deficyt budżetowy, retransfer dochodów budżetowych, saldo obrotów handlu zagranicznego, stopę inflacji. Są to przy tym zarówno syntetyczne miary kondycji gospodarki, jak też i jej pozycji na drodze do rozwiniętej gospodarki rynkowej. Z tego też względu zasługują tu na bliższą uwagę. Z punktu widzenia tematu opracowania oraz z racji tego, iż wiejski rynek pracy w Polsce nadal w dużej mierze związany jest z rolnictwem, prezentowane wskaźniki makroekonomiczne charakteryzujące koniunkturę gospodarczą kraju odnoszone będą zarówno do całej gospodarki, jak i rolnictwa.

Trudno jest zaprezentować kondycję i dynamikę gospodarki za pomocą jednego uniwersalnego wskaźnika. Nie daje się bowiem precyzyjnie i obiektywnie sprowadzić do wspólnego mianownika wyników społecznej działalności gospodarczej. Zwykle przyjmuje się, iż poziom rozwoju gospodarczego i jego zmiany w czasie można – w sposób najbardziej ogólny – mierzyć za pomocą analizy zmian poziomu produktu krajowego brutto[5]. Jest to kategoria stanowiąca

[5] R*ynek pracy w wybranych krajach. Metody przeciwdziałania bezrobociu*, red. E. Kryńska, Studia i Monografie, Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa 1999, s. 17.

sumę wartości wszystkich finalnych dóbr i usług wytworzonych w danym okresie w danym kraju[6]. Produkt krajowy brutto jako miernik syntetyczny w sposób najbardziej ogólny charakteryzuje rozwój społeczno-gospodarczy kraju. Posiada ona jednak również swoje wady – nie odzwierciedla całej działalności gospodarczej, bowiem nie charakteryzuje tzw. gospodarki drugiego obiegu, która znajduje się poza systemem oficjalnej ewidencji w państwie. Jednak miara ta, jakkolwiek niedoskonała, daje również możliwość oceny dobrobytu ludności danego kraju.

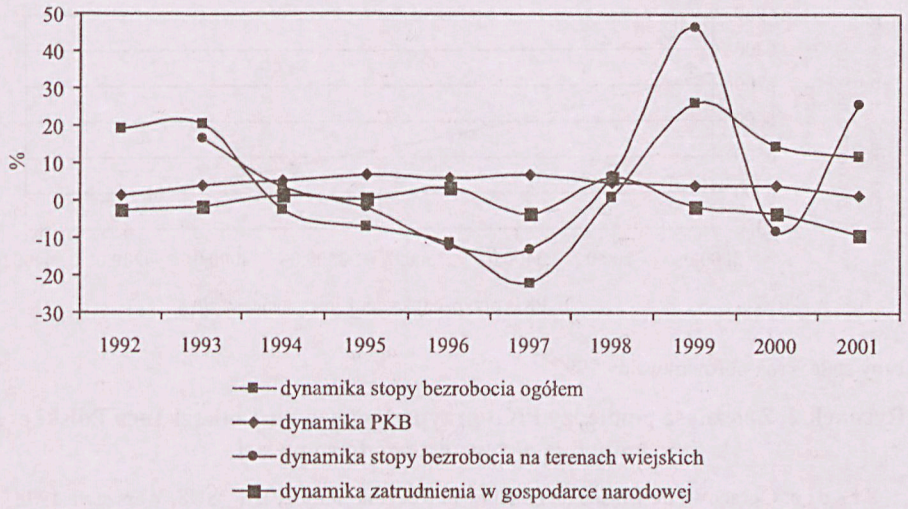
Jedynie w początkowych latach przełomu ustrojowego miał miejsce spadek wielkości PKB. Począwszy od roku 1992 wielkość ta z roku na rok stale rośnie. W latach 1992–1995 stopa wzrostu gospodarczego rosła od 1,5 do 7%, natomiast po 1995 roku stopa ta była nadal dodatnia, wykazywała jednak tendencję spadkową do 4,8% w 1998 roku i 4,1% w 1999 roku, zaś w roku 2000 ponownie nastąpił wzrost do 7%. Z powyższego wynika, że nie ustaliła się też jeszcze dłuższa i bardziej stabilna tendencja wzrostu gospodarczego. Świadczy to także o tym, że gospodarka polska znajduje się ciągle w okresie przemian.

Analizując zmiany w tempie przyrostu PKB, należy skorelować jego dynamikę z niektórymi wskaźnikami charakteryzującymi rynek pracy. Z rysunku 1. wynika, iż dynamika PKB charakteryzowała się w badanym okresie względną stabilnością w zestawieniu z przyrostami bezrobocia w skali krajowej i na terenach wiejskich. Zmianom PKB przeciętnie rzędu kilku procent rocznie odpowiadają znaczne wahania stopy bezrobocia. W latach 1992–1993 odnotowano znaczny przyrost bezrobocia na krajowym rynku pracy (o blisko 20% w stosunku do roku poprzedniego), zaś przyrost PKB wyniósł w 1993 roku 3,8%. W latach 1994–1998 tendencja wzrostowa PKB nasiliła się i towarzyszył temu zjawisku znaczny spadek stopy bezrobocia: w 1997 roku wyniósł nawet 22% w stosunku do roku poprzedniego, zaś przyrost PKB utrzymał się na poziomie 6,8%.

Gwałtowne zmiany na rynku pracy nastąpiły w roku 1999, kiedy to wzrost poziomu bezrobocia w skali krajowej wyniósł 25,9% w stosunku do roku 1998 i towarzyszył temu spadek PKB do poziomu 4,1% (przy 4,8 % w roku 1998). Analizując korelacje pomiędzy dynamiką bezrobocia w skali krajowej a przyrostami PKB w badanym okresie, zauważyć można, iż współczynnik dopasowania korelacji liniowej wynosi 0,8836 – oznacza to, iż występują bardzo silne związki między dynamiką PKB i dynamiką stopy bezrobocia[7]. Nie istnieje jednak tak silna statystyczna zależność pomiędzy dynamiką PKB i dynamiką zatrudnienia w gospodarce narodowej – współczynnik Pearsona dla takich korelacji wynosi 0,6248, jed-

[6] *Makroekonomia – podstawowe problemy*, red. S. Marciniak, PWN, Warszawa 2002, s. 334.

[7] Funkcja opisująca zjawisko ma postać: $y = -16{,}32x + 80{,}404$, gdzie y – dynamika stopy bezrobocia w skali kraju, x – dynamika PKB. Opracowanie własne na podstawie danych zawartych na rysunku 1.

Rysunek 1. Dynamika PKB, stopy bezrobocia na terenach wiejskich i ogółem w Polsce w latach 1992–2001

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Roczniki Statystyczne 1991–1997, GUS, Warszawa 1991–1997; Roczniki Statystyczne Rzeczypospolitej Polskiej 1998–2000, GUS, Warszawa 1998–2000; Biuletyn Statystyczny, GUS, Warszawa 2001, nr 7; Aktywność ekonomiczna ludności Polski, GUS, Warszawa 2001, tab. 3, s. XLVIII, tab. 1, s. XXXVIII; GUS, Warszawa 2002, tab. 3.1–3.16, s. 31–40.

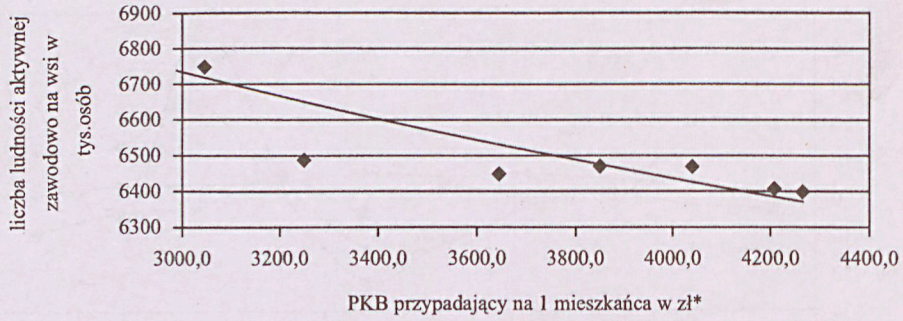
nak rozkład teoretyczny obarczony jest dużym błędem[8]. Linia trendu obrazująca wymienioną zależność nie odzwierciedla jej w wystarczającym stopniu. Podobnie sytuacja przedstawia się w zakresie zbieżności zmian na rynku pracy w skali kraju i na terenach wiejskich. Aczkolwiek korelacja (również liniowa) istnieje, to jednak współczynnik determinancji równań (R^2) wynosi 0,6099. Oznacza to, że zmiany na wiejskim rynku pracy wywoływane są w znacznym stopniu przez inne czynniki, nie zawsze zbieżne z czynnikami wywołującymi zmiany na rynku pracy w skali kraju[9]. Takim czynnikiem jest na przykład pojawienie się na rynku pracy absolwentów szkół średnich i wyższych, którzy – nie znajdując zatrudnienia – rejestrują się jako bezrobotni.

Uzupełnieniem powyższych rozważań może być określenie związków PKB przypadającego na jednego mieszkańca z liczbą aktywnych zawodowo osób mieszkających na wsi latach 1992–2000.

---

[8] Obliczenia własne na podstawie danych zawartych na rysunku 1. Produkt krajowy brutto w cenach stałych, rok porównywalny 1992.

[9] Równania mają postać: $y=0{,}9698x+3{,}6703$ oraz $x=0{,}6288y-0{,}9685$ (gdzie y – dynamika stopy bezrobocia na terenach wiejskich, x – dynamika stopy bezrobocia w skali kraju). Opracowanie własne na podstawie rysunku 1.

*ceny stałe – rok porównywalny 1992

Rysunek 2. Zależność pomiędzy PKB przypadającym na 1 mieszkańca Polski oraz ludnością aktywną zawodowo na wsi

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Rocznik Statystyczny GUS, Warszawa 1998, s. LVIII–LIX, tab. II, Rocznik Statystyczny GUS, Warszawa 1999, s. LVIII–LIX, tab. II; Rocznik Statystyczny GUS, Warszawa 2001, s. LX–LXI, tab. II; Aktywność ekonomiczna ludności Polski, GUS, Warszawa 2002, tabl. 1, s. XXXV–XLIV.

Funkcja opisująca powyższą korelację ma postać funkcji potęgowej: $y=23748x^{-0,1574}$, gdzie y – liczba ludności aktywnej zawodowo mieszkającej na wsi, x – PKB przypadający na 1 mieszkańca Polski w cenach stałych (rok porównywalny 1992). Jak wynika z rysunku 2., korelacja jest stosunkowo silna – współczynnik zbieżności (φ^2) wynosi 0,212, współczynnik determinancji 0,788, zaś współczynnik Pearsona dla tej korelacji wynosi 0,87. Oznacza to, że w badanym okresie, w miarę wzrostu PKB przypadającego na 1 mieszkańca spadała liczba aktywnych zawodowo osób na terenach wiejskich.

W pierwszych latach transformacji, do roku 1993 utrzymywała się stosunkowo wysoka dynamika produktu krajowego brutto wytwarzanego przez rolnictwo (w 1993 roku 7% w stosunku do roku poprzedniego) – przewyższała ona dynamikę PKB w gospodarce narodowej o 3,2%. Jednak w roku 1994 nastąpiło załamanie – PKB wytwarzany przez rolnictwo zmniejszył się blisko 15% w stosunku do roku poprzedniego, zaś PKB ogółem wzrósł o 5,2%[10]. Lata następne charakteryzowały się znaczną rozbieżnością w dynamice tych parametrów. Można stwierdzić zatem, że nawet niewielkim zmianom PKB dla całej gospodarki narodowej towarzyszą znaczne wahania PKB wytwarzanego przez rolnictwo, jednak nie występuje tutaj zjawisko korelacji, które w sposób statystyczny opisuje wzajemne zależności. Nawiązując do wiejskiego rynku pracy, zauważyć można, iż jest on silniej związany ze stopą wzrostu gospodarczego w skali kraju, niż z wartością dodaną i PKB wytwarzanym w rolnictwie. Efektem załamania się tempa wzrostu gospodarczego na początku lat dziewięćdziesiątych było pojawienie się masowe-

[10] Rocznik Statystyczny GUS, Warszawa 1997, tabl. 7 (697), s. 505.

Tabela 1. Struktura budżetu państwa w latach 1990–2000

Wyszczególnienie	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Dochody budżetu państwa ogółem	21 088,5	31 277,5	45 900,8	63 125,2	83 721,7	99 674,5	119 772,1	126 559,9	125 922,2	135 663,9
w tym:										
dochody krajowe	21 078,1	31 261,5	45 895,0	63 100,6	83 681,6	99 647,1	119 298,0	126 552,3	125 856,8	135 530,1
dochody zagraniczne	10,4	16,0	5,8	24,6	40,1	27,4	474,1	7,6	65,4	133,8
Wydatki budżetu państwa ogółem	24 185,8	38 189,0	50 242,8	68 865,0	91 169,7	108 841,7	125 674,9	139 751,5	138 401,2	151 054,9
w tym:										
dotacje i subwencje	9 786,6	15 504,1	19 442,2	27 647,8	31 657,1	39 997,4	46 603,7	50 928,0	72 878,5	83 470,3
świadczenia na rzecz osób fizycznych	765,3	1 158,8	2038,3	3 116,5	7 875,0	9 028,3	11 239,1	12 657,8	11 861,1	13 174,7
wydatki bieżące jednostek budżetowych	10 084,1	14 292,4	19 073,9	23 581,7	31 134,8	36 767,7	41 608,0	46 216,9	25 809,5	26 928,5
rozliczenia z bankami	998,1	1 952,7	1 639,0	2 156,5	2 016,0	2 575,5	2 229,9	2 601,6	1 685,6	2 029,2
obsługa długu publicznego	985,3	3 330,08	5 571,7	9 233,0	14 359,7	14 401,8	16 293,6	17 911,1	18 777,8	18 024,5
wydatki majątkowe	1 566,4	1 950,2	2 477,7	3 129,5	4 127,1	6 071,0	7 700,6	9 436,1	7 388,7	7 427,7
Wynik budżetu	–3 097,3	–6 911,5	–4 342,0	–5 739,8	–7 448,0	–9 167,2	–5 902,8	–13 191,6	–12 479,0	–15 391,0

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Rocznik Statystyczny GUS, Warszawa 2001, tabl. 1(512), s. 493; Rocznik Statystyczny GUS, Warszawa 1997, tabl. 1(659), s. 473, tabl. 2 (660), s. 474.

go bezrobocia, które w ostatnich latach ulegało dalszemu pogłębieniu, szczególnie na wsi i w rolnictwie.

Kolejnym zagadnieniem związanym z makroekonomicznymi uwarunkowaniami gospodarki polskiej jest budżet państwa. W całym analizowanym okresie w Polsce występuje permanentny deficyt budżetowy, który jest między innymi wyrazem niekorzystnych zjawisk w różnych ogniwach gospodarki narodowej. Na taką sytuację wpływała redukcja źródeł dochodów budżetowych (podatki) z jednej strony, z drugiej zaś rosnąca presja na powiększenie wydatków publicznych (świadczenia socjalne). Bardzo dużym obciążeniem budżetu państwa była także realizacja czterech reform w 1999 roku oraz zwolnienie procesów prywatyzacji. W ostatnich latach nastąpił spadek przychodów z tytułu podatku dochodowego od osób fizycznych i prawnych, głównie ze względu na złą sytuację finansową przedsiębiorstw i spadek dochodów ludności. W 2000 roku wzrost deficytu budżetowego zwiększył zadłużenie finansów publicznych, a w konsekwencji koszty jego obsługi.

W latach 1998–2000 wielkość deficytu budżetowego względem PKB kształtowała się na wyrównanym poziomie około 2,2%, co świadczy o tym, że sytuacja finansów publicznych jest ściśle powiązana z wielkością PKB. Niestety, w roku 2001 nastąpiło załamanie finansów publicznych – deficyt budżetowy sięgnął blisko 40 mld zł (4,3%). Utrata kontroli nad rynkiem i skupienie w polityce makroekonomicznej na redukcji inflacji skutkowało zamrożeniem tempa wzrostu gospodarczego, a za tym poszły takie zjawiska jak ograniczenie popytu wewnętrznego, szybki wzrost bezrobocia, zwężanie się rynków, słabnięcie procesów inwestycyjnych, spadek dochodów realnych podstawowych grup społecznych itp.

Warto też zauważyć, że wielkość nominalnego deficytu budżetowego wykazuje tendencję narastającą (z wyjątkiem niektórych lat, kiedy sytuacja w zakresie finansów publicznych ulegała poprawie). Przyczynami tego stanu były dokonywane przekształcenia strukturalne (takie jak restrukturyzacja i prywatyzacja przedsiębiorstw) oraz wprowadzenie „czterech reform" społecznych w zakresie oświaty, ochrony zdrowia, ubezpieczeń społecznych i administracji, jako „operacje" niewątpliwie kosztowne. Działania te były bardzo istotnym obciążeniem dla finansów państwa w ostatnich latach badanego okresu.

Dla oceny procesów makroekonomicznych istotne znaczenie ma analiza obrotów handlu zagranicznego. Handel zagraniczny może hamować tempo wzrostu dochodu narodowego wówczas, kiedy import jest ograniczony możliwościami eksportowymi gospodarki. Natomiast jeżeli handel zagraniczny jest efektywny, to jest najbardziej uniwersalnym czynnikiem skutecznego przełamywania wszelkich ograniczeń wzrostu[11].

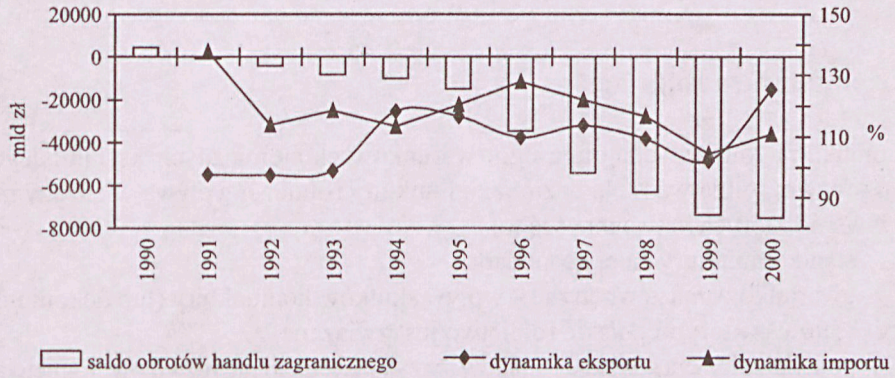
W analizowanym okresie dynamika importu przewyższała dynamikę eksportu (rys. 3.). Najwyższy przyrost importu miał miejsce w roku 1996 (blisko 30%

[11] *Makroekonomia – podstawowe problemy*, op.cit., s. 357.

w stosunku do roku poprzedniego). Pod względem dynamiki eksportu najkorzystniejszym okresem dla Polski był rok 2000 (przyrost 25% w stosunku do roku poprzedniego). Dynamika eksportu jest wciąż zbyt niska pomimo stosowania w ramach programu polityki proeksportowej w latach dziewięćdziesiątych następujących instrumentów:

- ubezpieczeń kontraktów eksportowych przez skarb państwa,
- dopłat do oprocentowania kredytów bankowych przeznaczonych na finansowanie eksportu, zwłaszcza wyrobów wysoko przetworzonych,
- ulg inwestycyjnych w podatku dochodowym dla eksporterów,
- zwrotu VAT i cła od importowanych materiałów i komponentów przeznaczonych do produkcji eksportowej[12].

Wymienione rozwiązania mające na celu popieranie eksportu wpływają w sposób pośredni na sytuację na rynku pracy. Wynika to z faktu, iż na aktywność gospodarczą podmiotów (a co za tym idzie – również aktywność na rynku pracy) wpływ ma zarówno popyt wewnętrzny, jak i zewnętrzny[13]. O ile w poprzednich latach popyt wewnętrzny decydował o dynamice PKB, to poczynając od roku 1999, tendencja była odwrotna. Spowolnienie tempa wzrostu popytu krajowego spowodowało, że czynnikiem dynamizującym aktywność gospodarczą stał się po-

*saldo obrotów w cenach bieżących, dynamika importu i eksportu w cenach stałych (rok poprzedni=100).

Rysunek 3. Obroty i dynamika handlu zagranicznego w cenach bieżących*

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Rocznik Statystyczny GUS 2001, Warszawa 2001, tabl. 2(473), s. 429; Rocznik Statystyczny GUS 1999, Warszawa 1999, tabl. 5 (480), s. 443; Rocznik Statystyczny GUS 1997, Warszawa 1997, tabl. 1 (618), s. 433.

[12] E. Kryńska, E. Kwiatkowski, H. Zarychta, op.cit., s. 47.

[13] Zdaniem K. Szczygielskiego, wzrost wartości eksportu stanowiącego np. 1% PKB może spowodować wzrost popytu na pracę w liczbie ok. 150 000 etatów. Za: K. Szczygielski, *Wpływ handlu zagranicznego na polski rynek pracy*, „Gospodarka Narodowa" 2001 nr 10, s. 34.

pyt zewnętrzny. Jest on jednak nadal niski, dodatkowo uwarunkowany recesją na rynkach światowych.

Jak już wcześniej wspomniano, rozwój eksportu jest czynnikiem aktywizacji gospodarczej podmiotów, a co za tym idzie wpływa on na tworzenie nowych miejsc pracy. W przypadku importu potocznie postrzega się odwrotną zależność – wzrost importu zmniejsza liczbę oferowanych miejsc pracy. Jednak, jak wynika z badań prowadzonych przez K. Szczygielskiego, wpływ importu na rynek pracy w Polsce jest zjawiskiem bardziej złożonym. Problem ten należy rozpatrywać z punktu widzenia różnych rodzajów importu. O ile import towarów przemysłowych oraz import niekonkurencyjny wpływają na rynek pracy, import niesubstytucyjny – w niewielkim tylko zakresie lub w ogóle nie determinuje rynku pracy[14]. Zdaniem K. Szczygielskiego Polska raczej nie importuje bezrobocia, a z prowadzonych przez niego badań wynika, że presja na ograniczenie popytu na pracę jest kilkakrotnie słabsza, niż wynika to z opinii wielu ekonomistów[15]. Związany z handlem zagranicznym napływ wykwalifikowanej siły roboczej jest większy niż siły niewykwalifikowanej, co oznacza, że presja konkurencyjna działa w kierunku ograniczenia relatywnego popytu na pracę wykwalifikowaną, czyli przyczynia się do hamowania wzrostu nierówności płac. Nierówności powiększają się z innych względów, takich jak postęp techniczny i organizacyjny, czy też wzrost wyposażenia kraju w kapitał.

2. Koniunktura rolnicza

Koniunktura rolnicza obejmuje ogół warunków ekonomicznych kształtujących stan i rozwój rolnictwa[16]. Na poziom koniunktury rolniczej wpływa wiele czynników wśród których najważniejsze to:

- stan koniunktury całej gospodarki,
- uwarunkowania zewnętrzne – wpływ skutków koniunktury (lub dekoniunktury) krajów, z którymi polskie rolnictwo jest związane,
- polityka rolna oraz układ czynników sprzyjających lub nie rozwojowi rolnictwa,
- wewnętrzne możliwości rolnictwa[17].

W celu scharakteryzowania koniunktury rolniczej stosuje się syntetyczny wskaźnik koniunktury w rolnictwie (SWKR). Wskaźnik ten najczęściej wyznacza się na podstawie następujących wskaźników cząstkowych:

[14] Import niesubstytucyjny to import surowców mineralnych i tych towarów rolnych, których produkcja w kraju nie jest możliwa, import niekonkurencyjny obejmuje towary, których nie produkuje się w kraju nie ze względów technicznych, ale dlatego iż stały się one domeną innych krajów.

[15] K. Szczygielski, op.cit., s. 39.

[16] A. Woś, *Koniunktura rolnicza*, w: *Encyklopedia agrobiznesu*, Fundacja Innowacja, Warszawa 1998, s. 430.

[17] Tamże.

– wskaźnik wzrostu PKB rolnictwa,

– indeks „nożyc cen" produktów sprzedawanych do cen produktów i usług nabywanych przez rolników,

– wskaźnik parytetu dochodów ludności rolniczej do dochodów ludności nierolniczej[18].

Rzadziej stosowany jest (ze względu na dostępność informacji) SWKR uwzględniający także „terms of trade" produktów rolno-spożywczych oraz stopę inwestycji rolniczych[19]. Kształtowanie się omawianego wskaźnika (opartego na trzech podstawowych wskaźnikach cząstkowych) prezentuje tabela 2.

Tabela 2. Syntetyczny wskaźnik koniunktury w rolnictwie w latach 1989–2000

Wyszczególnienie	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Mierniki cząstkowe:												
dynamika wartości globalnej rolnictwa*	100,2	100,9	98,4	87,3	106,8	90,7	110,7	100,3	100,5	106,6	94,4	95,9
indeks „nożyc cen"	107,3	49,5	75,0	115,0	97,4	106,0	101,6	96,3	95,8	91,4	91,5	103,8
parytet dochodów	104,0	69,0	63,0	78,2	87,8	81,8	86,6	86,8	86,5	72,0	82,0	73,4
SWKR	3,11	2,19	2,36	2,80	2,92	2,78	2,99	2,83	2,82	2,68	2,68	2,73

* rok poprzedni=100

Źródło: *Analiza produkcyjno-ekonomicznej sytuacji rolnictwa i gospodarki żywnościowej w 2000 roku*, pod red. A. Wosia, IERiGŻ, Warszawa 2001, s. 28.

Biorąc pod uwagę, iż wyższy poziom wskaźnika oznacza lepszą koniunkturę w rolnictwie w danym roku, w analizowanym okresie, najlepsze warunki dla produkcji rolnej zaobserwowano w latach 1989 oraz 1995. Od roku 1996 wskaźnik wykazywał tendencję malejącą, w latach 1998 i 1999 utrzymywał się na tym samym poziomie, a w roku 2000 pojawiły się pierwsze oznaki poprawy koniunktury na rynku rolnym. W 2000 roku nastąpiła poprawa ekonomicznych warunków gospodarowania (wzrost cen skupu produktów rolnych, korzystniejszy indeks cen), jednakże równocześnie wystąpił spadek podaży wywołany niekorzystnymi warunkami przyrodniczymi. W wyniku tego efekt cenowy mierzony tempem wzrostu dochodów rolników okazał się niewielki. W roku 2001 nastąpił wzrost plonów i produkcji globalnej rolnictwa przy realnym spadku cen, co pogorszyło ekonomiczne warunki gospodarowania[20].

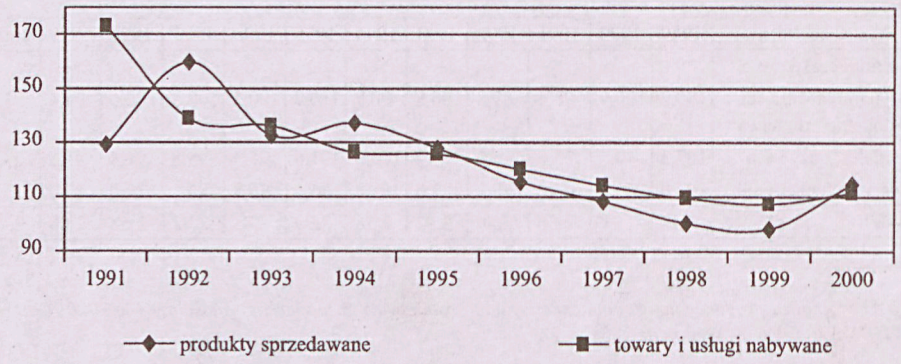
Realizacja programu stabilizacyjnego rynku pieniężnego w Polsce na początku lat dziewięćdziesiątych doprowadziła do sytuacji, w której wzrost cen produktów

[18] A. Woś, *Koniunktura rolnicza*, op.cit., s. 431.

[19] Terms of trade – określa stosunek zmian cen eksportowanych produktów rolno- spożywczych do zmian cen importowanych produktów rolno-spożywczych (A. Woś, *Encyklopedia agrobiznesu*).

[20] Por. A. Woś, *Makroekonomiczne uwarunkowania rozwoju sektora żywnościowego*, op.cit., s. 50.

nabywanych przez producentów rolnych był szybszy niż produktów sprzedawanych. Relacja ta („tzw. nożyce cen") widoczna była szczególnie w latach 1990–1991, choć w późniejszym okresie wskaźnik ten pozostawał nadal niekorzystny w pewnych okresach (w roku 1993 oraz w latach 1996–1999). Wynika z tego, że spadek inflacji w analizowanym okresie dokonywał się w znacznym stopniu kosztem producentów rolnych[21]. Rozwarcie nożyc cen w latach 1996–1999 spowodowało pogorszenie się wyników ekonomicznych gospodarstw rolnych, ograniczenie inwestycji w rolnictwie, a co za tym idzie – negatywnych zjawisk w zakresie wiejskiego rynku pracy. Spowodowało to znaczny transfer dochodu wytworzonego w rolnictwie do konsumentów i innych sektorów gospodarki[22].

Rysunek 4. Indeksy cen produktów sprzedawanych oraz cen towarów i usług nabywanych przez rolnictwo w latach 1991–2000

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2001, GUS, Warszawa 2001, tabl. 17 (332), s. 263.

Ogólną tendencją lat dziewięćdziesiątych był realny spadek cen produktów rolnych przy dużych okresowych wahaniach ich dynamiki wynikających z przemian organizacyjno-własnościowych w rolnictwie oraz zmian uwarunkowań ekonomicznych. Wydatny wzrost tych cen nastąpił jedynie w latach 1992, 1994 i 1995. Silny nacisk podaży produktów rolnych doprowadził do głębokiego spadku realnego poziomu ich cen. Był to jeden z ważniejszych czynników kształtujących dekoniunkturę w rolnictwie i jego otoczeniu. Ceny rolne zmalały w znacznie większym stopniu, niż to wynikało z nadwyżki podaży produktów rolnych nad popytem na te towary.

[21] J. Zegar, *Dochody chłopskie. Stan – Perspektywy – Polityka – Komunikaty*, Raporty, Ekspertyzy 439, IERiGŻ, Warszawa 1999, s. 11.

[22] Por. A. Czyżewski, A. Grzelak, J. Jankowiak, *Transformacja państwowego sektora rolnego w Wielkopolsce na tle sytuacji ogólnej*, Wyd. AE w Poznaniu, Poznań 2001, s. 70–71.

W analizowanym okresie zaobserwowano systematyczne pogłębianie się zróżnicowania dochodowego pomiędzy zatrudnionymi w rolnictwie i poza nim. Parytet dochodowy z analizowanym okresie (lata 1989–2000) wynosił średnio 80,9. Z makroekonomicznego punktu widzenia, spadek dochodów rolniczych koreluje ze spadkiem popytu na dobra i usługi wytwarzane przez sektory nierolnicze, co z kolei prowadzi do spadku koniunktury ogólnej[23]. Zagadnienie dochodów rolników oraz ich determinantów szczegółowo zostanie zaprezentowane w rozdziale 4.

Tradycyjne cele polityki rolnej zmierzają do wzrostu wielkości produkcji, zwiększenia bezpieczeństwa żywnościowego oraz poprawy dochodów ludności rolniczej. Cele te są w miarę rozwoju gospodarczego kraju uzupełniane o cele związane z racjonalnym korzystaniem z zasobów produkcyjnych, osiąganiem korzyści ekologicznych, zachowaniem i kultywowaniem wartości społecznych i kulturowych. Jednocześnie wzrost wielkości produkcji jako cel polityki rolnej zostaje zastąpiony przez regulowanie poziomu tej produkcji[24].

Współcześnie polityka rolna dotyczy w szerszym zakresie obszarów wiejskich, a nie tylko rolnictwa. W jej realizacji uczestniczą samorządy lokalne i instytucje samorządowe, a głównym narzędziem zasilania rolnictwa i obszarów wiejskich staje się kredyt, zastępujący częściowo uprzednio istniejące dotacje. Kredyt umożliwia oddziaływanie na rolnictwo poprzez ograniczanie bądź rozwijanie produkcji rolniczej w określonych regionach kraju, umożliwia sterowanie rozwojem określonych gałęzi produkcji, a za sprawą kredytów preferencyjnych państwo przeciwdziała pogarszającej się sytuacji dochodowej rolnictwa. Do roku 1989 system kredytowania rolnictwa wynikał z zasad gospodarki centralnie regulowanej. W latach 1985–1989 oprocentowanie kredytów dla rolnictwa było niższe niż tempo wzrostu cen produktów rolnych i tempo wzrostu inflacji, tym samym rolnictwo było dotowane z budżetu państwa[25]. W większym stopniu dotowana była działalność inwestycyjna gospodarstw ze względu na korzystniejsze oprocentowanie kredytów inwestycyjnych w stosunku do kredytów przeznaczonych na działalność bieżącą. Od roku 1989 na skutek uwolnienia cen rolnych, zniesienia dotacji do żywności i rolniczych środków produkcji, wprowadzania realnej stopy procentowej oraz wszczęcia procesów prywatyzacji rozpoczęto proces zmian systemu finansowego państwa. Zliberalizowana została wówczas polityka w zakresie oprocentowania kredytów. Sytuacja finansowa rolnictwa na początku lat 90. uległa pogorszeniu z powodu: z jednej strony spadku popytu na żywność i niekorzystnych relacji cen produktów rolniczych do cen środków produkcji rolniczej, z drugiej zaś – zaostrzenia kryteriów udzielania kredytów podmiotom

[23] Tamże.

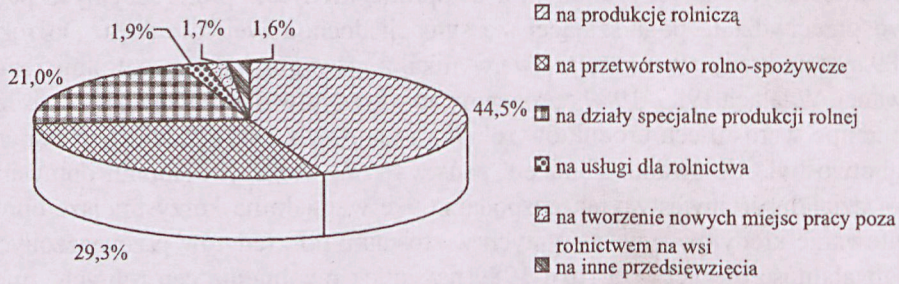
[24] J.S. Zegar, *Polityka rolna*, w: *Encyklopedia agrobiznesu*, Fundacja Innowacja, Warszawa 1998, s. 568.

[25] M. Podstawka, *System finansowy w rolnictwie na tle integracji Polski z Unią Europejską*, FAPA, Warszawa 2000, s. 77.

sektora rolno-żywnościowego[26]. Zmiana polityki kredytowej wobec gospodarki żywnościowej nastąpiła w momencie powołania Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (1993 rok). Początkowo Agencja dofinansowywała 33 linie kredytowe, w 1996 roku – 21 linii, a od 1998 roku – 8 linii.

W roku 2001 banki współpracujące z Agencją udzieliły 17 635 kredytów inwestycyjnych na kwotę 2 041 617 tys. zł, co oznacza, że około 18 tys. najbardziej mobilnych gospodarstw rolnych skorzystało z tej dźwigni finansowej[27]. Spośród wszystkich kredytów blisko 45% przeznaczono na utworzenie lub urządzenie gospodarstw przez młodych rolników, około 30% na zakup gruntów rolnych. Na finansowanie przedsięwzięć inwestycyjnych tworzących nowe stałe miejsca pracy w produkcji rolniczej, usługach oraz handlu udzielono w 2001 roku 239 kredytów (1,4% ogółu kredytów). Kredyty te pozwoliły na stworzenie 1068 nowych stałych miejsc pracy na wsi. Dodatkowo w tym samym roku inwestorzy skorzystali z 382 pożyczek w ramach programu małej przedsiębiorczości, co umożliwiło powstanie 1062 miejsc pracy poza rolnictwem. ARiMR zawarła także około 1100 umów z ODR-ami, szkołami, uczelniami, instytutami naukowymi oraz zakładami doświadczalnymi, które umożliwiły przeszkolenie 85 717 osób[28].

W 2001 roku blisko połowa środków o które wnioskowali kredytobiorcy miała być przeznaczona na produkcję rolniczą a prawie 1/3 – na przetwórstwo rolno-spożywcze (rys. 5.).

Rysunek 5. Struktura wnioskowanych przez rolników kredytów w 2001 roku

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: J. Papuga, *Wspomaganie rolnictwa – kto najwięcej korzysta z kredytów?*, „Boss – Rolnictwo" 2002 nr 30, s. 9.

Nominalna wysokość zadłużenia jednostek gospodarczych rolnictwa i przemysłu spożywczego w bankach współpracujących z ARiMR w okresie 1994–2001 wzrastała (tab. 3.). Gwałtowny przyrost zadłużenia miał miejsce w 1995 i 1996 roku Od 1996 roku zaobserwowano spadek dynamiki poziomu kredytowania.

[26] Tamże, s. 78.

[27] J. Papuga, *Wspomaganie rolnictwa – kto najwięcej korzysta z kredytów?*, „Boss – Rolnictwo" 2002 nr 30, s. 9.

[28] Tamże.

Tabela 3. Stan zadłużenia jednostek gospodarczych rolnictwa i przemysłu spożywczego w bankach współpracujących z ARiMR w latach 1994–2001

Lata (stan na 31.XII)	Kredyty							
	ogółem		w tym preferencyjne		z tego:			
					skupowe		pozostałe	
	mln zł	dynamika w %*	mln zł	dynamika w %	mln zł	dynamika w %	mln zł	dynamika w %
1994	3 807,0	100,0	2 043,3	100,0	1 602,0	100,0	441,3	100,0
1995	5 719,4	150,2	4 105,2	200,91	2 426,9	151,5	1 678,3	380,3
1996	9 149,7	159,9	7 770,8	189,3	3 817,1	157,3	3 953,7	235,6
1997	11 236,2	122,8	9 650,0	124,2	3 505,9	91,8	6 141,1	155,3
1998	12 606,9	112,2	10 131,5	104,9	3 032,2	86,5	7 099,3	115,6
1999	12 104,1	96,0	9 910,2	97,8	3 161,2	104,3	6 749,0	95,1
2000	12 861,9	106,3	10 584,1	106,8	3 054,6	96,6	7 529,5	111,6
2001	13 578,6	105,6	11 132,5	105,2	2 810,6	92,0	8 321,9	110,5

* rok poprzedni =100

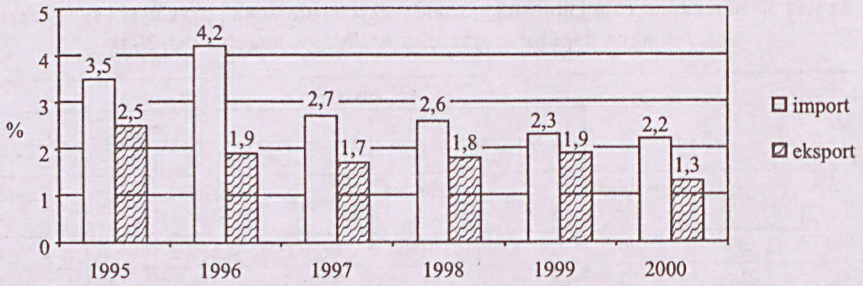
Źródło: J. Kulawik, *Kredytowanie i opodatkowanie rolnictwa oraz ubezpieczenia społeczne*, w: *Analiza produkcyjno-ekonomicznej sytuacji rolnictwa i gospodarki żywnościowej w 2000 r.*, IERiGŻ, Warszawa 2001, s. 66, Warszawa 2002, s. 91.

W strukturze kredytów zdecydowanie powiększyło się zadłużenie w pozycji „pozostałe" – czyli w stanie kredytów o charakterze rolniczym i modernizacyjnym. Czynnikami, które powodowały wzrost zadłużenia kredytowego w różnych latach analizowanego okresu, były: podwyższenie kwot kredytów preferencyjnych, uruchamianie nowych linii kredytowych, podwyższanie maksymalnych limitów zadłużenia itp. W 2001 roku zmalała skala wykorzystania kredytów skupowych – część przedsiębiorców przewidywała możliwość pogorszenia się koniunktury na rynku i nie angażowała się w skup ziemiopłodów.

Wśród czynników, od których zależy stan koniunktury rolniczej, coraz większego znaczenia nabierają uwarunkowania zewnętrzne, a więc koniunktura na rynkach światowych, poziom cen światowych, chłonność rynków zagranicznych itp. Rola czynników zewnętrznych będzie wzrastała w dalszym ciągu przede wszystkim z uwagi na perspektywę przystąpienia Polski do Unii Europejskiej.

Handel zagraniczny artykułami rolno-spożywczymi nadal stanowi ważną część polskiego handlu zagranicznego. W ostatnich latach odnotowuje się jednak znaczny spadek jego udziału w strukturze wymiany handlowej z zagranicą. Udział ten w 2000 roku wyniósł ogółem 6,5% przy analogicznym wskaźniku wynoszącym ponad 10% w roku 1995. Spadek ten szczególnie dotknął produkty pochodzenia rolniczego, co obrazuje rysunek 6.

Przez cały analizowany okres saldo obrotów zagranicznych było ujemne, co jest dość typowym zjawiskiem dla polskiej gospodarki żywnościowej. Nie oznacza to jednak sytuacji, iż jest zachwiane bezpieczeństwo żywnościowe kraju. Niekorzystne relacje importowo-eksportowe wynikają z relacji cenowych, kursów

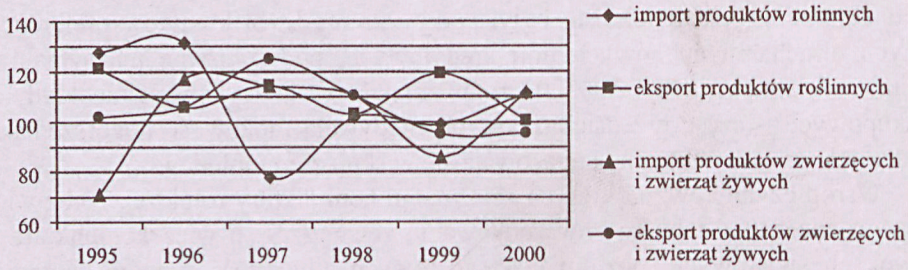

Rysunek 6. Udział rolnictwa w handlu zagranicznym w latach 1995–2000 (w %)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2001, GUS, Warszawa 2001, tab. 24 (264), s. 211.

walut oraz z możliwości konkurencyjnych polskich eksporterów na zagranicznych rynkach (aktywność marketingowa, pozyskiwanie nowych rynków zbytu, konkurencyjność jakościowa itp.)[29].

Analizując dynamikę eksportu i importu produktów rolnych w analizowanym okresie, zauważalne jest silne jej zróżnicowanie. Świadczy to o tym, iż rynek produktów rolnych jest bardzo wrażliwy na działanie różnych czynników koniunkturalnych. Dostrzegalna jest wyraźna tendencja spadkowa, wynikająca z tzw. „schładzania gospodarki" w ostatnich latach (rys. 7.).

Rysunek 7. Dynamika importu i eksportu produktów rolnych w latach 1995– 2000 (rok poprzedni = 100)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2001, GUS, Warszawa 2001, tab. 25 (265), s. 212.

Wyrazem dobrej bądź złej koniunktury w rolnictwie jest wielkość produkcji rolnej. Na początku okresu transformacji ogólne warunki do rozwoju rolnictwa były zdecydowanie niekorzystne. W latach 1990–1991 nastąpił spadek krajowe-

[29] Por. J. Rowiński, *Handel zagraniczny artykułami rolno-spożywczymi*, w: *Rolnictwo polskie w okresie w okresie transformacji systemowej (1989–1997)*, IERiGŻ, Warszawa 1998, s. 244.

go popytu na żywność o około 20% ze względu na import artykułów żywnościowych, a także spadek dochodów realnych. Skutkiem tego był nadmiar krajowej produkcji rolnej niedostosowanej do potrzeb rynku[30]. W latach 1993–1994 nastąpiła nieznaczna poprawa uwarunkowań zewnętrznych, jednakże ze względu na niekorzystne warunki w sensie produkcyjnym (niskie plony) lata te nie przyniosły widocznych zmian w rolnictwie (spadek produkcji roślinnej w 1994 o 15% w stosunku do roku poprzedniego)[31]. Rok 1995 przyniósł najwyższy w analizowanym okresie przyrost produkcji i wartości dodanej rolnictwa – wzrost produkcji o 10% w stosunku do roku poprzedniego (przyrost produkcji roślinnej o około 12%, zwierzęcej o blisko 9%). W kolejnych dwóch latach rolnictwu sprzyjały warunki agrometeorologiczne, utrzymany został więc wysoki poziom produkcji, niestety nie znalazło to odzwierciedlenia w sytuacji dochodowej rolników.

Ograniczenie chłonności rynku oraz spadek cen na produkty rolne w 1998 roku spowodowały, iż sytuacja ekonomiczna rolnictwa była zła, pomimo korzystnych warunków przyrodniczych i dużego przyrostu produkcji globalnej rolnictwa (globalna produkcja rolnicza zbliżyła się w 1998 roku do poziomu sprzed transformacji)[32].

W roku 1999 nastąpiło załamanie produkcji, pogorszenie warunków ekonomicznych oraz koniunktury rolniczej. W roku 2000 odnotowano dalszą tendencję spadkową produkcji globalnej rolnictwa (tab. 4.).

Tabela 4. Dynamika produkcji rolniczej w latach 1992–2000 (ceny stałe)

Wyszczególnienie	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
	Rok poprzedni = 100								
Globalna produkcja rolnicza (ogółem)	87,3	106,8	90,7	110,7	100,7	99,8	105,9	94,8	94,4
produkcja roślinna	78,8	123,2	85,1	112,2	101,7	95,8	109,2	91,3	94,2
produkcja zwierzęca	95,9	88,9	99,3	108,7	99,2	105,4	102,2	99,1	94,7
	Rok 1990 = 100								
Globalna produkcja rolnicza (ogółem)	85,9	91,7	83,2	92,1	92,6	92,5	98,0	92,5	88,7
produkcja roślinna	76,6	94,4	80,3	90,1	90,7	88,0	95,9	87,8	85,2
produkcja zwierzęca	95,5	84,9	84,3	91,6	92,0	95,1	97,9	95,8	90,5

Źródło: A. Woś, *Makroekonomiczne uwarunkowania rozwoju sektora żywnościowego*, op. cit., s. 45.; Rocznik Statystyczny GUS, Warszawa 2001, tab. 1, s. XLVI; 1999, tab. 1, s. XLIV.

[30] A. Grzelak, *Ważniejsze makroekonomiczne uwarunkowania sytuacji ekonomicznej w polskim rolnictwie*, w: *Bieda na wsi na tle globalnych przemian społeczno-gospodarczych w Polsce*, Wyd. AR, Poznań, 2001, s. 269.

[31] A. Woś, *Makroekonomiczne uwarunkowania rozwoju sektora żywnościowego*, op.cit., s. 49.

[32] A. Woś, *Makroekonomiczne uwarunkowania rozwoju sektora żywnościowego*, w: *Analiza produkcyjno-ekonomicznej sytuacji rolnictwa i gospodarki żywnościowej w 1998 roku*, IERiGŻ, Warszawa 1999, s. 21.

Obecnie produkcja globalna rolnictwa jest ciągle niższa o około 10% niż w roku 1990. Pomijając wahania krótkookresowe, można stwierdzić, iż w okresie długim następuje „łagodny" wzrost produkcji rolniczej – w latach 1993–2001 średnio o 0,6 punktu rocznie.

W latach 1990–2000 udział produkcji towarowej rolnictwa w produkcji globalnej zmalał o około 2,5% (w 1990 roku 62,5% produkcji globalnej stanowiła produkcja towarowa, w roku 2000 – 59,8%). Największy spadek produkcji towarowej nastąpił w 1994 roku – o blisko 20% w stosunku do roku 1990. Obecnie produkcja towarowa kształtuje się na poziomie zbliżonym do roku 1990. Mechanizm rynkowy w latach dziewięćdziesiątych wywołał dwa zjawiska: ograniczenie popytu na żywność pochodzenia krajowego oraz efekt transferu wartości dodanej wytworzonej w rolnictwie do nierolniczych gałęzi gospodarki.

Oceniając wpływ koniunktury rolniczej na wiejski rynek pracy, zauważyć można, że głównym problemem wsi polskiej jest bezrobocie strukturalne. Analizując koniunkturę rolniczą w latach 1990–2001 zaobserwowano, iż bezrobocie strukturalne jest słabo powiązane z jej stanem. Bezrobocie strukturalne ma swoje źródło w niedostosowaniu wzajemnie do siebie poszczególnych czynników wytwórczych, systemowej niezgodności mechanizmów tworzenia wartości dodanej i jej podziału[33].

3. Transformacja ustrojowa

Transformacja systemowa dotyczy różnych sfer życia społecznego: gospodarki, polityki, kultury, spraw socjalnych. Na świecie procesy transformacji przebiegały bądź przebiegają w różnych krajach z różnym natężeniem, z reguły przy dużych kosztach społecznych oraz niepewności efektów tych procesów. Te cechy procesu transformacji towarzyszą również przemianom w Polsce, szczególnie zaś znaczące są one dla polskiej wsi i rolnictwa. Sektor ten cechuje niska sprawność techniczna i ekonomiczna produkcji rolnej oraz znaczne różnice w standardach bytowania i szans życiowych ludności wiejskiej w porównaniu z ludnością miejską[34].

Doświadczenia wielu krajów przechodzących procesy transformacji wskazują na występowanie trzech faz transformacji: liberalizacji gospodarki, stabilizacji gospodarki oraz wzrostu gospodarczego[35]. Liberalizacja rynku polegała na uwolnieniu cen, odejściu od kosztowej formuły ustalania cen, zniesieniu dotacji budżetowych, wprowadzeniu „prawdziwego" pieniądza i uwolnieniu kursów dewiz,

[33] A. Woś, *Rolnictwo polskie – porównawcza analiza systemowa*, IERiGŻ, Warszawa 2000, s. 58.

[34] *Dylematy polityki rolnej. Integracja polskiej wsi i rolnictwa z UE*, pod red. T. Hunka, FAPA, Warszawa 2000, s. 18–19.

[35] Tamże, s. 22.

urealnieniu stóp procentowych i warunków kredytowania działalności gospodarczej, zniesieniu państwowego monopolu w handlu zagranicznym, wprowadzeniu rynkowych kryteriów alokacji zasobów, dopuszczeniu konkurencji między podmiotami gospodarczymi oraz eliminowaniu monopolu[36]. W Polsce liberalizacji rynku towarzyszyło narastanie recesji, która rozpoczęła się już w drugiej połowie lat osiemdziesiątych.

Lata 1989–2000 to okres bardzo dużych wyzwań dla rolnictwa. Wcześniej rolnictwo ponosiło znaczną część kosztów związanych z uprzemysłowieniem kraju, w ostatniej dekadzie natomiast zapłaciło wysoką cenę za dochodzenie całej gospodarki do nowej równowagi rynkowej i dławienie inflacji. Przekształcenia globalne dokonały się w znacznym stopniu kosztem zdolności rozwojowych gospodarstw – pomimo transferów środków do rolnictwa silniej działał mechanizm „przepompowywania" dochodów z rolnictwa do innych gałęzi gospodarki[37].

W okresie liberalizacji gospodarki uruchomiono mechanizm konkurencji i oczekiwano racjonalnego zachowania rolników, zgodnie z logiką gospodarki rynkowej. Efektem tych oczekiwań było znikanie gospodarstw słabych ekonomicznie oraz przepływ ich zasobów do innych dziedzin gospodarki. Niestety, producenci rolni w warunkach sztywnego rynku pracy, pozbawieni alternatywnych źródeł zatrudnienia nie zaprzestali działalności rolniczej, ponieważ stanowi ona jedyne źródło dochodu ich rodzin[38]. Liberalizacja zmusiła rolnictwo do konkurencji z innymi, silniejszymi sektorami gospodarki. W efekcie wystąpił bardzo mały dopływ kapitałów zagranicznych do rolnictwa. Również niewielkie było zainteresowanie inwestorów przemysłem wytwarzającym środki produkcji dla rolnictwa. Większy napływ kapitału dotyczył przemysłu spożywczego, jednakże niewielki był wpływ tych inwestycji na rolnictwo.

Najważniejszym źródłem środków przeznaczanych na finansowanie strukturalnych przekształceń rolnictwa są środki pochodzące z nadwyżki ekonomicznej i funduszy inwestycyjnych. Najniższy poziom inwestycji w rolnictwie miał miejsce w latach 1991–1992. Od roku 1993 (poziom inwestycji z 1990 roku) zaobserwowano niewielką tendencję wzrostową w zakresie działań inwestycyjnych producentów rolnych. W ostatnich dwóch latach analizowanego okresu poziom inwestycji ustabilizował się, jednakże wolumen inwestycji rolniczych stanowi obecnie realnie niewiele ponad połowę jego poziomu z końca lat 80.

Brak kapitału wpływa na bezrobocie strukturalne oraz bardzo zwalnia tempo dostosowywania się rzeczywistego bezrobocia w długookresowej równowadze przez dwa główne mechanizmy: upadek podmiotów w czasie recesji oraz restrukturyzację powodującą częściową dekapitalizację w przedsiębiorstwie (np.

---

[36] A. W o ś, *Ustrojowe podstawy transformacji sektora żywnościowego*, w: *Rolnictwo polskie w okresie transformacji systemowej*, op.cit., s. 5.

[37] A. W o ś, *Rolnictwo polskie 1945–2000*, IERiGŻ, Warszawa 2000, s. 24.

[38] Tamże, s. 25.

zamykanie nierentownych wydziałów)[39]. Brak kapitałów i inwestycji w czasie transformacji ustrojowej zdeterminował w pierwszej kolejności restrukturyzację zatrudnienia, jako jednego z głównych czynników kosztotwórczych.

Liberalizacja gospodarki, postępująca prywatyzacja oraz poszukiwanie źródeł „nowej efektywności" motywowały przedsiębiorstwa do redukcji zatrudnienia. Polegała ona na zwalnianiu w pierwszej kolejności chłopo-robotników, co doprowadziło do retransferu siły roboczej na wieś. Ograniczeniu uległy możliwości wchłaniania wiejskiej siły roboczej przez gałęzie nierolnicze[40].

Według M. Sochy, dopasowania do rynku pracy podczas trwającej ciągle transformacji nie są w pełni takie same jak w gospodarkach rynkowych wychodzących z szoków lub faz cyklicznej depresji. Gospodarki przechodzące transformację mają stosunkowo duże i relatywnie proste rezerwy wydajności pracy. Ich wykorzystanie może pozostawać w sprzeczności ze zwiększeniem zatrudnienia[41]. Reakcje zatrudnienia na zmiany systemowe wiązały się głównie z dwoma faktami: recesją towarzyszącą transformacji oraz usuwaniem nadmiernego zatrudnienia „zgromadzonego" w firmach funkcjonujących według starych, nierynkowych reguł, a nawet firmach typowo rynkowych. Prywatyzacja przedsiębiorstw państwowych bardziej radykalnie wprowadzała rynkowe kryteria do decyzji o zatrudnieniu. Pewna część tych przedsiębiorstw korzystała jednak ze szczególnej ochrony, np. odroczeń oraz umorzeń płatności podatkowych i ubezpieczeniowych, co pozwalało słabiej reagować na rynkowe bodźce dotyczące zatrudnienia. Przekształcenia własnościowe podmiotów skutkowały szeroko pojętą restrukturyzacją tychże przedsiębiorstw. Pojawiły się tezy, iż prywatyzowane przedsiębiorstwa z otoczenia rolnictwa (przemysł spożywczy, paszowy, środków mechanizacji rolnictwa itp.) będą w stanie wchłonąć nadwyżkę siły roboczej ludności wiejskiej. Niestety trudności w restrukturyzacji podmiotów tych branż spowodowały w nich raczej dalszą redukcję zatrudnienia, a nie poszerzenie liczby ofert pracy.

Procesy dostosowawcze do gospodarki rynkowej zapoczątkowane w 1989 roku ujawniły różne słabości (ekonomiczne, organizacyjne, prawne) przedsiębiorstw państwowych, szczególnie w rolnictwie. Najsłabszym ogniwem całego sektora gospodarki państwowej okazały się państwowe gospodarstwa rolne (PGR). Procesami, które wymusiły podjęcie przekształceń własnościowych w tych gospodarstwach były: nadmierna koncentracja organizacyjna, niejasne stosunki własnościowe, błędy w organizacji działalności inwestycyjnej, gwałtowny wzrost zadłużenia (od 1991 roku) i utrata zdolności do obsługi kredytu[42]. Rozpad sektora

---

[39] M. Socha, U. Sztanderska, *Strukturalne podstawy bezrobocia w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002, s. 49.

[40] A. Woś, *Ustrojowe podstawy transformacji sektora żywnościowego*, w: *Rolnictwo polskie w okresie transformacji systemowej*, op.cit., s. 7.

[41] M. Socha, U. Sztanderska, op.cit., s. 68–69.

[42] Tamże.

rolnictwa państwowego spowodował powstanie: 1) sektora prywatnego – większe gospodarstwa dzierżawione od AWRSP[43], spółki różnego typu oraz jednostki administrowane przez nowych właścicieli; 2) masowego bezrobocia i pauperyzacji znacznej części ludności popegeerowskiej[44].

W pierwszym okresie przekształceń systemowych uległo rozpadowi również wiele państwowych i spółdzielczych organizacji działających w sferze handlu i usług, a na ich miejscu powstawały podmioty prywatne. Ta sfera w latach dziewięćdziesiątych znacznie zwiększyła zatrudnienie i obecnie opiera się niemal w całości na podmiotach prywatnych[45]. Zmiany w tym obszarze gospodarowania niewątpliwie w pewnym stopniu przyczyniły się do zwiększenia zatrudnienia na wsi, jednak dalszy jego wzrost jest hamowany przez ograniczony popyt na wsi ze strony ich mieszkańców. Tworzone obecnie podmioty, z reguły bardziej efektywne od wcześniej powstałych, wypierają z rynku podmioty mniej efektywne, co skutkuje zmniejszeniem zatrudnienia[46]. Przeważająca większość wiejskich podmiotów gospodarczych, powstała na bazie majątku po przedsiębiorstwach państwowych i spółdzielczych, zatrudnia obecnie mniej pracowników niż firmy funkcjonujące przed 1989 rokiem. Tworzące się małe firmy (jedno-, dwuosobowe) stanowią czasami dość znaczny odsetek firm w gminach, jednak ich statystyczna analiza jest niemożliwa ze względu na małą stabilność. W badaniach terenowych prowadzonych przez A. Rosnera do wyjątków należały sytuacje, gdy powstanie jednej lub paru firm wywoływało mechanizm mnożnikowy w postaci tworzenia innych podmiotów kooperujących[47].

Przemiany ustrojowe w Polsce dotknęły nie tylko ludność rolniczą, ale także nierolniczą ludność wiejską. W ostatniej dekadzie bilans liczby miejsc pracy pozarolniczej na wsi był ujemny z uwagi na upadek państwowych i spółdzielczych zakładów pracy – średnio rocznie ubywało około 30 tys. miejsc pracy, a łącznie z miejscami pracy w PGR około 70 tys. miejsc pracy. Liczba nowych miejsc pracy nie przekraczała w tym okresie 10 tys. w ciągu roku. W latach 1996–2000 co najmniej połowa osób mieszkających na wsi, pracujących wówczas w zakładach państwowych i komunalnych została zwolniona w wyniku likwidacji bądź prywatyzacji. Równocześnie ludność wiejska znalazła zatrudnienie w zakładach prywatnych, w których przyrost miejsc pracy szacuje się na około 4 do 5 tys. miejsc rocznie.

---

[43] Agencja Własności Rolnej Skarbu Państwa została powołana w celu realizacji przekształceń własnościowych w rolnictwie, głównie w sektorze państwowym. Agencja jest państwową osobą prawną zobowiązaną do realizowania funkcji właścicielskich w zakresie gospodarowania mieniem skarbu państwa.

[44] A. Woś, *Społeczno-ekonomiczna stratyfikacja rolnictwa*, op.cit., s. 36.

[45] I. Frenkel, A. Rosner, *Ludność i wiejski rynek pracy w Polsce*, w: *Rynki wiejskie: ziemia, praca, kapitał*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa, Warszawa 2001, s. 146.

[46] Tamże.

[47] Tamże.

Innym zjawiskiem integralnie związanym z transformacją ustrojową w Polsce jest postęp techniczny i napływ know-how z zagranicy wraz z pojawiającym się w Polsce kapitałem zagranicznym oraz liberalizacją kontaktów handlowych na świecie. Postęp techniczny jest również czynnikiem wywołującym bezrobocie[48]. Nie można jednak zmniejszać rangi postępu technicznego, którego brak wywołuje regres gospodarczy. Należy natomiast poszukiwać rozwiązań w obrębie substytucji pracy kapitałem (lub kapitału pracą) w ramach danej technologii wytwarzania[49]. Od roku 1990 w Polsce następuje stały spadek nakładów na tworzenie kapitału ludzkiego, w tym na naukę (w 1991 roku nakłady na naukę wynosiły 0,7% PKB, w 1998 i 1999 roku obniżyły się do 0,47% PKB). Przedsiębiorstwa zagraniczne wchodzą na polski rynek w własnymi technikami i technologiami. W latach 1990–1999 w Polsce zlikwidowane zostały w zasadzie wszystkie zakładowe ośrodki wdrażania postępu technicznego na szczeblu przedsiębiorstw. Zerwany został kontakt polskiej nauki z przedsiębiorstwami oraz z bezpośrednią produkcją towarów i usług, tj. z przemysłem, rolnictwem, usługami itp.

Skutkiem procesów transformacji na wsi stały się różnice dochodowe różnych gospodarstw domowych, bieda i ubóstwo dużej liczby ludności, marginalizacja niektórych grup społecznych (np. byłych pracowników PGR, pracownicy upadających przedsiębiorstw prywatnych). Zwiększyła się gwałtownie liczba osób utrzymujących się z różnych form dochodów o charakterze transferowym, pochodzących z budżetu państwa bądź też z budżetów subsydiowanych[50]. Dlatego też wzrosła rola polityki państwa w stosunku do obszarów zamieszkiwanych przez ludność wiejską.

4. Polityka państwa wobec wiejskiego rynku pracy

W Polsce obszary wiejskie i sektor rolny mają większe niż w innych krajach znaczenie społeczno-gospodarcze i są ściślej ze sobą powiązane. Wciąż istnieją regiony, w których rolnictwo jest główną gałęzią gospodarki, wpływającą na poziom ich rozwoju i standard życia mieszkańców. Jednocześnie uwarunkowania wewnętrzne i zewnętrzne powodują, że możliwości rozwiązywania problemów w rolnictwie i na wsi bez pomocy państwa są daleko mniejsze niż w miastach oraz w innych działach gospodarki[51].

---

[48] Tzw. bezrobocie technologiczne, M. Socha, U. Sztanderska, op.cit., s. 51.

[49] A. Woś, *Rolnictwo polskie 1945–2000*, op.cit., s. 56.

[50] J. Wilkin, *Polskie rolnictwo w procesie transformacji – mechanizmy, tendencje i efekty przemian*, Roczniki Naukowe SERiA, tom II, zeszyt I, Warszawa–Poznań–Zamość 2000, s. 24.

[51] *Spójna polityka strukturalna rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa*, MRiGŻ, Warszawa 1999, (www.minrol.gov.pl).

Zakres i natężenie działań interwencyjnych są dyskusyjne, niemniej jednak rola państwa w przemianach obszarów wiejskich jest bezsporna. Działania interwencyjne w gospodarce żywnościowej można ująć w dwie grupy:

– działania zewnętrzne, polegające na ochronie bądź uprzywilejowaniu produkcji krajowej wobec zagranicznej: polityka celna, kontyngenty ilościowe lub wartościowe, przepisy sanitarne, opłaty wyrównawcze itp.;

– działania wewnętrzne polegające na wsparciu działalności różnymi środkami i sposobami, np. poprzez politykę podatkową, politykę kredytową, gwarancje cenowe, gwarancje odbioru produkcji itp.[52]

Polityka kredytowa wobec obszarów wiejskich polega przede wszystkim na stosowaniu kredytów preferencyjnych wobec rolnictwa oraz wspomaganiu finansowym rozwoju różnych form aktywizacji obszarów wiejskich. Wspomaganie to odbywa się poprzez:

– Agencję Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa,
– Agencję Własności Rolnej Skarbu Państwa,
– Fundację Funduszu Współpracy – Program Agrolinia 2000,
– Fundację Wspomagania Wsi,
– Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej.

ARiMR wspomaga obszary wiejskie, oferując pomoc w postaci dopłat do oprocentowania kredytów inwestycyjnych oraz kredytów i pożyczek na realizację przedsięwzięć tworzących nowe, stałe miejsca pracy w działalności pozarolniczej w gminach wiejskich oraz miejsko – wiejskich gwarantujących zatrudnienie ludności wiejskiej (np. kredyty na działalność agroturystyczną, kredyty wyposażeniowe)[53]. Dodatkowo Agencja pełni rolę Agencji SAPARD, w ramach którego to programu współfinansowane są działania obejmujące wsparcie indywidualnych inwestycji gospodarczych tworzących miejsca pracy poza rolnictwem oraz szkolenia zawodowe podnoszące wiedzę rolników i mieszkańców obszarów wiejskich w zakresie rolnictwa i pozarolniczej działalności gospodarczej.

AWRSP oferuje dopłaty do kredytów na rozwój małej przedsiębiorczości o charakterze pozarolniczym przy zatrudnianiu bezrobotnych, byłych pracowników PGR oraz członków ich rodzin na terenach wiejskich oraz w małych ośrodkach miejskich (do 20 tys. mieszkańców), ze szczególną preferencją gmin uznanych za zagrożone wysokim bezrobociem strukturalnym[54].

Pomoc dla polskiej wsi i rolnictwa oferuje program Agrolinia 2000, który finansowany jest ze spłaty kredytów pochodzących ze środków PHARE. Celem Agrolinii 2000 jest wspieranie przemian na wsi i pomoc mieszkańcom terenów

---

[52] Por. F. K a p u s t a, *Teoria agrobiznesu*, AE Wrocław, 1998, część I, s. 260.

[53] J. S z y m a ń s k a, *Możliwości wspierania finansowego różnych form aktywizacji obszarów wiejskich*, w: *Agrobiznes 2002 – przemiany w agrobiznesie i obszarach wiejskich oraz ich następstwa*, Wyd. AE we Wrocławiu, Wrocław 2002, Prace Naukowe nr 941, tom II, s. 394.

[54] Tamże, s. 395.

wiejskich w aktywnej adaptacji do warunków gospodarki rynkowej (linie kredytowe na inwestycje dla małych i średnich przedsięwzięć w rolnictwie, przetwórstwie rolno-spożywczym i usługach). Mieszkańcy wsi mogą także korzystać z programu pożyczek oferowanego przez Fundację Wspomagania Wsi na rozwój własnej działalności gospodarczej (produkcja, usługi, handel itp.).

Działalność interwencyjna wewnętrzna należy również do zadań kolejnej instytucji państwowej, jaką jest Agencja Rynku Rolnego. Została ona powołana w celu stabilizacji rynku rolnego i ochrony dochodów uzyskiwanych z rolnictwa (skup nadwyżek produktów rolnych, sprzedaż tych produktów, udzielanie dopłat do cen skupu i przechowywania, udzielanie subwencji eksportowych itp.). Od 2001 roku ARR administruje obrotami w handlu zagranicznym towarami rolno-spożywczymi. Jednym z zadań Agencji jest inicjowanie i udział w działaniach organizacyjnych zmierzających do rozwoju rynku produktów rolnych i żywnościowych, tak więc pośrednio ma wpływ (choć niewielki) na poziom zatrudnienia, który w miarę rozwoju rynków żywnościowych może ulec zwiększeniu.

Aktywność gospodarcza społeczności wiejskiej, której celem jest przezwyciężenie narastającej fali bezrobocia jest możliwa dzięki wszelkiego rodzaju instytucjom państwowym oraz działalności władz administracyjnych. Walka z bezrobociem wiejskim poprzez różne metody, w tym w szczególności poprzez wspieranie rozwoju przedsiębiorczości na wsi odbywa się na trzech szczeblach władzy: rządowej, administracji wojewódzkiej oraz na szczeblu działalności władz gminnych[55].

W ostatnich latach rząd przyjął kilka programów dotyczących obszarów wiejskich i rolnictwa, wśród których ważniejszym jest program pod nazwą „Spójna polityka strukturalna rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa"[56]. Zakłada on między innymi:

a) poprawę infrastruktury społecznej na obszarach wiejskich („...aby tereny wiejskie były atrakcyjnym miejscem życia i pracy konieczne są nie tylko działania służące poprawie stanu dróg, telefonizacji czy tworzeniu korzystniejszych warunków rozwoju przedsiębiorczości na wsi, ale także poprawa infrastruktury społecznej, pozwalającej na porównywalny z ośrodkami miejskimi dostęp do edukacji szkolnej i innych form dokształcania, do kontaktów ze światem zewnętrznym (usługi telekomunikacyjne i komputerowe), do służby zdrowia oraz do różnych form aktywności społecznej i kulturalnej.."),

b) działania na rzecz poprawy stanu oświaty na wsi („...ze względu na konieczność odchodzenia osób pracujących w rolnictwie do innych zawodów niezwykle ważną rolę odgrywać będzie rozwój wszelkich form kształcenia ustawiczne-

[55] I. Wojewoda, *Aktywizacja działalności pozarolniczej w walce z bezrobociem na wsi*, w: *Agrobiznes 2002 – przemiany w agrobiznesie i obszarach wiejskich oraz ich następstwa*, op.cit., s. 480.

[56] *Rolnictwo i gospodarka żywnościowa w Polsce*, MRiRW, Warszawa 2001, s. 74, (www.minrol.gov.pl)

go i praktycznego, umożliwiających zmianę kwalifikacji zawodowych i w efekcie zmianę lub podjęcie pracy poza rolnictwem..."),

c) wsparcie stypendialne dla młodzieży wiejskiej uczącej się i studiującej poza miejscem zamieszkania,

d) reformę ubezpieczenia społecznego rolników („...ma on pobudzać strukturalne przemiany wsi, zapewniając jednocześnie rolnikom godziwe warunki bezpieczeństwa socjalnego. Opierać się on będzie nadal na zasadach powszechności i wzajemności ubezpieczenia z udziałem budżetu państwa w jego finansowaniu..."),

e) tworzenie warunków dla prowadzenia pozarolniczej działalności gospodarczej.

Wszystkie działania zawarte w rządowych programach dotyczących obszarów wiejskich zmierzają do dokonania zmian strukturalnych na tych obszarach. Zdaniem B. Sosnowskiej przyspieszenie zmian strukturalnych w rolnictwie i jego otoczeniu ekonomicznym jest kluczowe z uwagi na fakt, iż wiejski rynek pracy dysponuje ogromnymi zasobami siły roboczej, które muszą zostać odpowiednio zagospodarowane. Tym bardziej iż w najbliższych latach na tym rynku pracy pojawi się fala osób należących do tzw. „wyżu demograficznego"[57].

Strategicznym programom dotyczącym obszarów wiejskich i rolnictwa towarzyszą programy operacyjne roczne i wieloletnie (przygotowywane przez ARR, ARiMR, programy SAPARD i PHARE itp.). Ważnym przedsięwzięciem jest „Program aktywizacji obszarów wiejskich" (PAOW), realizowany przy udziale środków z pożyczki Banku Światowego. Celem programu jest wniesienie wkładu finansowego, inwestycyjnego oraz wiedzy i umiejętności w rozwój gospodarczy obszarów wiejskich poprzez między innymi zwiększenie pozarolniczego zatrudnienia, działania na rzecz przekwalifikowania siły roboczej oraz poprawy edukacji, przedsięwzięcia gospodarcze dla mieszkańców i mikroprzedsiębiorstw (do 5 pracowników), wsparcie budowy infrastruktury wiejskiej[58].

Innym zagadnieniem, które należy poruszyć w kontekście rynku pracy w Polsce jest struktura wydatków budżetowych. Biorąc pod uwagę strukturę wydatków budżetowych w latach 1991–2000 – zauważyć można wyraźne tendencje. Systematycznie maleją wydatki na oświatę i wychowanie – z blisko 12% w roku 1991 do 1,3% w roku 2000. Wynika to oczywiście w znacznym stopniu z przerzucenia nakładów na oświatę i wychowanie na samorządy lokalne. Sytuacja w oświacie na terenach wiejskich daje podstawę przypuszczać, iż ograniczenie środków na kształcenie (zwłaszcza młodzieży wiejskiej), generować może w przyszłości pokolenia osób niewykształconych, niezdolnych do konkurencji na rynku pracy z osobami pochodzącymi z większych aglomeracji miejskich.

---

[57] B. Sosnowska, *Kierunki zmian wiejskiego rynku pracy w okresie przemian systemowych gospodarki polskiej*, w: *Bieda na wsi na tle globalnych przemian społeczno-gospodarczych*, op.cit., s. 142.

[58] *Rolnictwo i gospodarka żywnościowa w Polsce*, op.cit., s. 75.

Udział wydatków budżetowych na rolnictwo utrzymuje się w badanym okresie na poziomie 1,25–1,84% i był wynikiem głównie decyzji politycznych kolejnych rządów. Zjawiskiem charakterystycznym dla tego działu gospodarki jest jednak to, że od blisko czterech lat wydatki te kierowane są głównie na KRUS i ZUS (blisko 80% w 1999 roku). Oznacza to, że tylko 1/5 tych wydatków przeznaczona jest na postęp techniczny, poprawę infrastruktury itp.

Zauważalny jest systematyczny wzrost wydatków na opiekę społeczną i ubezpieczenia społeczne. Głównymi beneficjentami tych wydatków są organizacje zajmujące się rozdysponowaniem środków wśród osób nie posiadających zapewnionego minimum socjalnego oraz emerytów i rencistów. W strukturze wydatków budżetowych zmniejszył się wyraźnie udział nakładów na ochronę zdrowia, głównie z powodu reformy ubezpieczeń zdrowotnych w roku 1999.

Koncepcja i funkcje polityki państwa wobec wiejskiego rynku pracy zależą w dużej mierze od przyjętego modelu przeciwdziałania bezrobociu. Stosowane na świecie modele można podzielić na dwie grupy[59]:

Tabela 5. Udział wybranych działów gospodarki w strukturze wydatków budżetu państwa w latach 1991–2000 (w %)

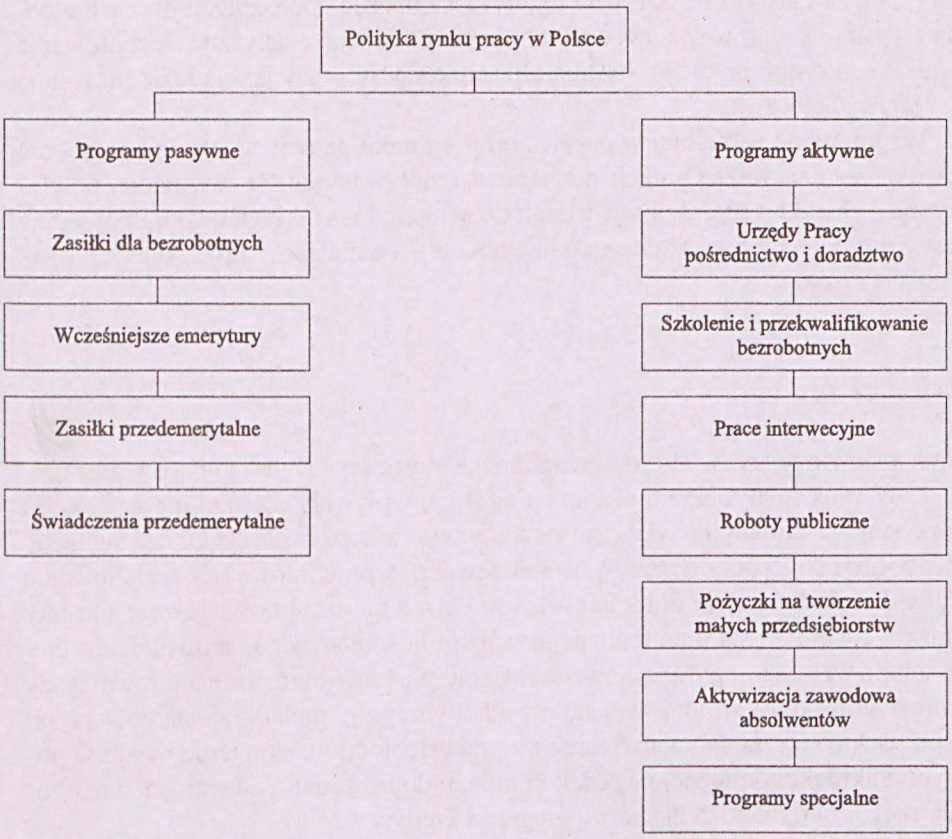
Wyszczególnienie	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Ogółem wydatki budżetu, w tym:	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
przemysł	0,41	0,28	0,30	0,18	0,16	0,21	0,09	0,11	0,11	0,12
budownictwo	0,18	0,10	0,10	0,09	0,08	0,08	0,08	0,08	0,08	0,08
rolnictwo	1,56	1,43	1,25	1,50	1,60	1,84	1,76	1,69	1,71	1,63
leśnictwo	0,05	0,07	0,07	0,12	0,12	0,15	0,11	0,14	0,15	0,13
transport	2,26	1,42	1,28	1,36	1,38	1,74	1,67	2,24	1,92	1,91
nauka	2,53	1,94	1,78	1,69	1,58	1,70	1,74	1,72	1,96	1,93
oświata i wychowania	11,63	10,39	10,30	11,17	11,31	4,89	5,15	5,00	2,11	1,30
szkolnictwo wyższe	2,75	2,65	2,53	2,36	2,39	2,76	2,99	3,06	3,66	3,53
ochrona zdrowia	16,06	14,86	14,20	13,82	14,40	15,38	15,03	14,97	4,56	2,85
opieka społeczna	5,49	6,91	6,54	6,61	9,34	9,90	8,66	6,65	7,33	7,93
administracja państwowa	2,91	2,68	3,19	3,36	3,42	3,63	3,92	4,19	4,32	4,41
bezpieczeństwo publiczne	3,51	3,76	4,07	3,94	3,71	3,97	3,90	3,99	4,68	4,66
finanse	8,38	14,39	14,90	17,21	18,46	16,22	15,38	15,25	15,16	13,62
ubezpieczenia społeczne	15,05	19,23	20,74	20,73	16,79	16,14	16,89	18,05	21,27	24,29
obrona narodowa	7,47	6,64	6,59	5,99	5,76	5,52	5,79	5,98	6,83	6,58

Ź r ó d ł o: Opracowanie własne na podstawie: Roczniki Statystyczne GUS, Warszawa 2001, tabl. 6 (517), s. 497, Warszawa 2000, tabl. 7 (513), s. 486; Warszawa 1997, s. tabl. 3 (661), s. 475.

[59] *Rynek pracy w wybranych krajach. Metody przeciwdziałania bezrobociu*, pod red. E. Kryńskiej, op.cit., s. 56.

– ograniczanie walki z bezrobociem tylko do aktywnej polityki na rynku pracy,
– akcentowanie w polityce pracy zintegrowanej polityki społeczno-gospodarczej.

Pierwszy z nich opiera się na założeniu, iż mała aktywność bezrobotnych i niesprawne funkcjonowanie urzędów pracy jest źródłem bezrobocia, drugi model z kolei, nie negując założeń pierwszego, kładzie również nacisk na permanentny deficyt miejsc pracy. Wydaje się, że opisując wiejski rynek pracy, należy przyjąć do rozważań nad polityką państwa wobec tego rynku założenia drugiego modelu. Na politykę na rynku pracy składają się dwa główne elementy: programy pasywne i aktywne.

Rysunek 8. Polityka rynku pracy w Polsce

Źródło: *Rynek pracy w wybranych krajach. Metody przeciwdziałania bezrobociu*, pod red. E. Kryńska, op.cit., rys. 1, s. 56.

Udział programów aktywnych w zmniejszaniu bezrobocia wynosi tylko 16% ogółu wydatków na politykę rynku pracy, zaś udział programów pasywnych

– 84%. Dla porównania – w UE analogiczne programy pochłaniają odpowiednio 37 i 63%.

Innym czynnikiem kształtującym rynek pracy na wsi jest jego elastyczność. Pod tym pojęciem najczęściej rozumie się według *Job Study*:

– większą elastyczność kształtowania wynagrodzeń i kosztów pracy,
– środki ograniczające ochronę zatrudnienia,
– redukcję zasiłków z ubezpieczenia społecznego i z funduszu pomocy społecznej, której celem jest motywacja bezrobotnych,
– ograniczenia praw związków zawodowych (decentralizacja układów zbiorowych)[60].

Jak wynika z powyższego trudno w Polsce uznać politykę państwa wobec rynku pracy za elastyczną. Sztywne reguły ubezpieczeń społecznych oraz silne oddziaływanie związków zawodowych uniemożliwiają elastyczne kształtowanie wiejskiego rynku pracy. Próby liberalizacji kodeksu pracy jak na razie powodują sprzeciw społeczny.

Wspomniane wcześniej w pasywnym programie przeciwdziałania bezrobociu zasiłki spełniają ważne funkcje dochodowe i motywacyjne. Ze swej natury powinny mieć charakter przejściowy, jednak czasem zbyt wysoki ich poziom powoduje utrzymywanie się tzw. sztucznego bezrobocia – co niestety zauważalne jest również w Polsce.

Zakończenie

Na podstawie powyższych rozważań można sformułować następujące wnioski:

1. Warunki makroekonomiczne na ogół nie wpływały (i nadal nie wpływają) korzystnie na zmiany na wiejskim rynku pracy. Najlepsza dla rynku jest sytuacja, kiedy mierniki ekonomiczne są ustabilizowane, a prawidłowe ich kształtowanie się wykazuje tendencję długofalową – w Polsce nie ustaliła się jeszcze niestety dłuższa i bardziej stabilna tendencja wzrostu gospodarczego, spowolnieniu ulega tempo wzrostu popytu krajowego, całemu okresowi transformacji towarzyszy deficyt budżetowy, zmniejszają się przychody z tytułu podatku dochodowego od osób prawnych (zła sytuacja finansowa przedsiębiorstw), skupienie uwagi w polityce makroekonomicznej na redukcji inflacji doprowadziło do wzrostu bezrobocia, niska jest dynamika eksportu, drogie są kredyty.

2. Istnieje silna korelacja pomiędzy PKB przypadającym na 1 mieszkańca a aktywnością zawodową osób zamieszkujących tereny wiejskie.

3. Wiejski rynek pracy jest silniej związany ze stopą wzrostu gospodarczego w skali kraju niż z wartością dodaną i PKB wytwarzanym w rolnictwie.

[60] Tamże, s. 74.

4. Presja importu na ograniczenie popytu na pracę jest kilkakrotnie słabsza, niż wynika to z opinii wielu ekonomistów.

5. Bezrobocie strukturalne ma swoje źródło w niedostosowaniu wzajemnie do siebie poszczególnych czynników wytwórczych, systemowej niezgodności mechanizmów tworzenia wartości dodanej i jej podziału.

6. Zachwiane są w budżecie państwa proporcje wydatkowania środków na rolnictwo – wydatki przeznaczone na KRUS i ZUS stanowią ponad 70% ogółu środków budżetowych na rolnictwo. Dochody transferowane na wieś powinny być w większym stopniu przeznaczane na zaspokajanie potrzeb całych społeczności wiejskich (np. na poprawę sytuacji na wiejskim rynku pracy), w mniejszym zaś być wydatkowane w postaci transferów bezpośrednich.

7. Głównym narzędziem zasilania rolnictwa i obszarów wiejskich staje się kredyt, zastępujący częściowo uprzednio istniejące dotacje. Niestety, bardzo niski jest wciąż udział kredytów na finansowanie przedsięwzięć inwestycyjnych tworzących nowe stałe miejsca pracy w produkcji pozarolniczej.

8. W najbliższych latach będzie wzrastał wpływ czynników zewnętrznych (koniunktura na rynkach światowych) na koniunkturę rolniczą w kraju – niestety, wciąż występuje tendencja spadkowa udziału handlu zagranicznego artykułami rolno-spożywczymi w strukturze wymiany handlowej z zagranicą. Obserwuje się pogłębianie zróżnicowania dochodowego pomiędzy zatrudnionymi w rolnictwie i poza nim. Koniunktura rolnicza jest bardzo elastyczna. Wahania nawet jednego czynnika koniunkturalnego wywołują gwałtowne zmiany na rynku, co jest zjawiskiem bardzo niekorzystnym dla ludności wiejskiej.

9. Skutkiem procesów transformacji na wsi są bieda i ubóstwo dużej liczby ludności, marginalizacja niektórych grup społecznych, różnice dochodowe oraz wzrastająca liczba osób utrzymujących się z dochodów pochodzących z budżetu państwa.

Literatura

Czyżewski A., Grzelak A., Jankowiak J., *Transformacja państwowego sektora rolnego w Wielkopolsce na tle sytuacji ogólnej*, Wyd. AE w Poznaniu, Poznań 2001.

Dylematy polityki rolnej. Integracja polskiej wsi i rolnictwa z UE, pod red. T. Hunka, FAPA, Warszawa 2000.

Frenkel I., Rosner A., *Ludność i wiejski rynek pracy w Polsce*, w: *Rynki wiejskie: ziemia, praca, kapitał*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa, Warszawa 2001.

Grzelak A., *Ważniejsze makroekonomiczne uwarunkowania sytuacji ekonomicznej w polskim rolnictwie*, w: *Bieda na wsi na tle globalnych przemian społeczno-gospodarczych w Polsce*, Wyd. AR w Poznaniu, Poznań, 2001.

Kapusta F., *Teoria agrobiznesu*, AE Wrocław, 1998, część I.
Kryńska E., Kwiatkowski E., Zarychta H., *Polityka państwa na rynku pracy w Polsce w latach dziewięćdziesiątych*, Raport IPiSS, Zeszyt 12, Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa 1998.
Kulawik J., *Polityka finansowa*, w: *Identyfikacja priorytetów w modernizacji sektora rolno-spożywczego w Polsce*, FAPA, Warszawa 1998.
Makroekonomia – podstawowe problemy, red. S. Marciniak, PWN, Warszawa 2002.
Papuga J., *Wspomaganie rolnictwa – kto najwięcej korzysta z kredytów?*, „Boss – Rolnictwo" 2002 nr 30.
Podstawka M., *System finansowy w rolnictwie na tle integracji Polski z Unią Europejską*, FAPA, Warszawa 2000.
Rowiński J., *Handel zagraniczny artykułami rolno-spożywczymi*, w: *Rolnictwo polskie w okresie w okresie transformacji systemowej (1989–1997)*, IERiGŻ, Warszawa 1998.
Rynek pracy w wybranych krajach. Metody przeciwdziałania bezrobociu, red. E. Kryńska, Studia i Monografie, Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa 1999.
Socha M., Sztanderska U., *Strukturalne podstawy bezrobocia w Polsce*, PWN, Warszawa 2002.
Sosnowska B., *Kierunki zmian wiejskiego rynku pracy w okresie przemian systemowych gospodarki polskiej*, w: *Bieda na wsi na tle globalnych przemian społeczno-gospodarczych*, op.cit., s. 142.
Spójna polityka strukturalna rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa, MRiGŻ, Warszawa 1999, (www.minrol.gov.pl).
Szczygielski K., *Wpływ handlu zagranicznego na polski rynek pracy*, „Gospodarka Narodowa" 2001 nr 10.
Szymańska J., *Możliwości wspierania finansowego różnych form aktywizacji obszarów wiejskich*, w: *Agrobiznes 2002 – przemiany w agrobiznesie i obszarach wiejskich oraz ich następstwa*, Wyd. AE we Wrocławiu, Wrocław 2002, Prace Naukowe nr 941, tom II.
Wilkin J., *Polskie rolnictwo w procesie transformacji – mechanizmy, tendencje i efekty przemian*, w: Roczniki Naukowe SERiA, tom II, zeszyt I, Warszawa – Poznań – Zamość 2000.
Wojewoda I., *Aktywizacja działalności pozarolniczej w walce z bezrobociem na wsi*, w: *Agrobiznes 2002 – przemiany w agrobiznesie i obszarach wiejskich oraz ich następstwa*, Wyd. AE we Wrocławiu, Wrocław 2002, Prace Naukowe nr 941, tom II.
Woś A., *Koniunktura rolnicza*, w: *Encyklopedia agrobiznesu*, Fundacja Innowacja, Warszawa 1998.
Woś A., *Makroekonomiczne uwarunkowania rozwoju sektora żywnościowego*, w: *Analiza produkcyjno-ekonomiczna sytuacji rolnictwa i gospodarki żywnościo-*

wej w 2001 r., Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Warszawa 2002.
Woś A., *Makroekonomiczne uwarunkowania rozwoju sektora żywnościowego*, w: *Analiza produkcyjno-ekonomicznej sytuacji rolnictwa i gospodarki żywnościowej w 1998 roku*, IERiGŻ, Warszawa 1999.
Woś A., *Rolnictwo polskie – porównawcza analiza systemowa*, IERiGŻ, Warszawa 2000.
Woś A., *Rolnictwo polskie 1945–2000*, IERiGŻ, Warszawa 2000.
Woś A., *Ustrojowe podstawy transformacji sektora żywnościowego*, w: *Rolnictwo polskie w okresie transformacji systemowej*, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Warszawa 1998.
Zegar J., *Dochody chłopskie. Stan - Perspektywy – Polityka – Komunikaty*, Raporty, Ekspertyzy 439, IERiGŻ, Warszawa 1999.
Zegar J., *Polityka rolna*, w: *Encyklopedia agrobiznesu*, Fundacja Innowacja, Warszawa 1998.

Marek Pondel

MACROECONOMIC CONDITIONS OF THE RURAL LABOUR MARKET

Summary

The paper is an attempt to present the influence of the main macroeconomic factors on the character and tendencies of changes on the labour market, particularly on the rural labour market in Poland during the period of structural changes.

The rural labour market is an integral part of the home labour market. Its character is determined by the economic situation of the country. The economic situation of the country, in turn, is closely connected with business conditions responsible for the economic situation of the rural population in the light of labour force demand and supply. Generally, the macroeconomic conditions did not exert very favourable influence on the rural labour market. The key problem of the Polish rural areas was the need to reduce the number of people employed in agriculture and increase this number in the non-agricultural sectors. Additionally, economic activity of the rural population was influenced by overall market relations which determine business conditions in agriculture. Liberalization of the market, recession, growing competition, different structure of investment outlays caused rapid changes on the labour market – in particular on the rural labour market. Therefore, specific conditions of the rural labour market require special policy of the state as regards improvement in the structure and level of employment in the country. The state can influence the demand for labour (creating new jobs, subsidies, early retirement, etc.) and the supply of labour (the system of training and raising qualifications, job agencies) so it plays the key role as regards regulation and deregulation of the labour market.